

דתישכונע

פרשת תזריע, תשע"ט, מספר 1314

הספק

אלישי בן-יצחק

ההכרעה מתחייב במיוחד, אך לא רק, בתחום ההלכה ובתחום המשפט.⁵ יתר על כן, הדיין היושב במשפט מחויב להכריע בעניין המונח לפתחו, ואין הוא רשאי להסתלק מן הדין. כך למשל, התלמוד אינו מקבל דיין שמבקש להסתלק מהכרעה בדין באומרו "מה לי בצער הזה". על כך משיב התלמוד "עמכם בדבר משפט, אין לו לדיין אלא מה שעניו רואות",⁶ ומכאן "דאין לו לדיין לירא ולמנוע עצמו מן הדין".⁷ בהקדמה החשובה של הרב אריה ליב הלר הכהן לספרו 'קצות החושן' הוא כותב: "התורה ניתנה על פי הכרעת השכל האנושי והאמת... משום דתורה שבעל פה ניתנה כפי הכרעת חכמים אף על פי שאינו אמת".⁸ במילים אחרות: "למד לשונך לומר איני יודע... אינה הוראה המכוונת אל השופט, והוא חייב, בדרך כלל, להגיע לדעה ברורה ומוחלטת בכל שאלה משפטית המתעוררת לפניו".⁹

איש ההלכה, כמו גם השופט, נדרשים לגשר בין עולם הנורמה למציאות המשתנה. מכלול השאלות המסורות להכרעה מחולקות קטגורית לשתי קבוצות עיקריות: הקבוצה הראשונה מתייחסת אל אותם מקרים קלים; אותם מצבים שמצויים בקצוות ובמתחם של השחור או הלבן. במקרים אלו ההכרעה היא לכאורה פשוטה. הקבוצה השנייה כוללת אותם מצבים שמצויים בתחום האפור; אותם מקרים שבהם יכולה להיות יותר מהכרעה אחת, כאשר כל אחת מההכרעות מצויה בתחום החוקי והאפשרי. 'התחום האפור' מעצם טיבו ואופיו מעורר בהכרח את עוצמת הספק; במישור המעשי הספק יכול להתעורר ביחס לשני תחומים מרכזיים: ספק בידיעת המציאות, כאשר המצב העובדתי אינו ברור, וספק בהתאמת החוק, כאשר החלת עיקרון הלכתי או כלל משפטי על מקרה מסוים מוטל בספק.

הנושא המרכזי של פרשתנו הוא 'נגעים'; פרק י"ג בספר ויקרא, עוסק בנגעי הצרעת בעור האדם, בדיני הנגעים בשיער הראש והזקן, ובצרעת הבגד. בקודקס ההלכתי הראשון, המשנה, שערך רבי יהודה הנשיא, מוקדשת מסכת שלמה בסדר טהרות לענייני נגעים, והיא אף נקראת "נגעים". המסכת הזו עוסקת בדיונים תנאיים באשר לאופני הטהרה והטומאה של הנגעים. בטבורה של המסכת פותח פרק ה' בקביעה: "כל ספק נגעים טהור".¹ לא כאן המקום להרחיב בספק נגעים, אך נוכל גם נוכל להתגדר בספק הטומאה כדי לפתוח צוהר לסוגיית ה'ספק'.

סוגיית ה'ספק' תופסת מקום מרכזי במקום אשר מושתת על הכרעות. הכרעה נדרשת במתח שבין שתי טענות מנוגדות. הספק כרוך אחר הידיעה; במקום שהידיעה אינה ברורה הספק מתעורר. מצודת הספק פרושה על כל התחומים האופפים את חייו של האדם, החל משאלות באמונה, שנותרות בספק, עבור לתחומי המדע, וכלה בעולם המעשי, כגון, ספק שמתעורר אם לבצע פעולה מסוימת? האם נכון לבצע ניתוח רפואי אם לאו? האם עדיף להותיר מצב על כנו או לנסות לתקנו? וכו'. העולם התיאורטי יכול לסבול את היעדר ההכרעה, ולהניח את הדברים במצב של 'תיקו' (קיצור למילה הארמית 'תיקום' שמשמעותה 'תעמוד'), כלומר תישאר השאלה במקומה ולא תוכרע (בהמשך דרשו את המילה תשבי יתרץ קושיות ובעיות).² ישנה גם הנהגה שתובעת מהאדם "למד לשונך לומר איני יודע",³ והמאירי מוסיף: "לעולם ילמד אדם את לשונו לומר איני יודע, אלא אם כן הדבר ברור בלא שום פקפוק".⁴ אולם, בעיות שנותרות בדיון תיאורטי מחוסרות הכרעה אינן יכולות להישאר כך בעולם המעשה, שכן הן מצריכות הכרעה. מקומה של

⁵ לדיון בשאלה האם ניתן להכריע דין תלמודי שנותר ב'תיקו', ראו: ים של שלמה, בבא קמא פ"ב סימן ה.

⁶ בבלי סנהדרין ו' ע"ב. משנה תורה, הלכות סנהדרין, פרק כג, הלכה ט; טור ושולחן ערוך חושן משפט, סימן טו, סעיף ד.

⁷ רש"י לסנהדרין ו' ע"ב, דב"ה "דאין לר".

⁸ קצות החושן, הקדמה; וראו גם: הרב משה פיינשטיין, אגרות משה, הקדמה לאורח חיים.

⁹ השופט זילברג ע"א 238/53 בוסליק נ' היועץ המשפטי לממשלת ישראל, פ"ד ח, 4 עמ' 21.

* עו"ד אלישי בן-יצחק, מרצה במרכז האקדמי "שערי מדע ומשפט".

¹ משנה נגעים ה, א.

² ראו תוספות יום טוב, עדויות ח, ז. לפרשנות אחרת ראו: זוהר רעיה מהימנא, פרשת צו דף כז, ע"ב "תיקו חסר נ' דלית ליה תיקון"; וכן הערוך השלם, ערך תק, פירוש: כמו דבר שעומד בתוך התיק ואין ידוע מה בתוכו.

³ מסכת דרך ארץ ב, א; בבלי ברכות ד ע"א.

⁴ המאירי, ברכות שם.

אם בית דין של מטה מכריע בענייני דין ומשפט, הלכה כמותו בכל מקום, אף אם מתיבתא דרקיע תחלוק עליו. איש ההלכה מושל בכול.¹⁴

אלא שכאן עולה השאלה, האם אין בכללי הספק משום יצירת קפנדריא עבור הפוסק; למה להתאמץ אם כללי הכרעה יש בהם כדי להביא להכרעה? במקרים מעין אלו הגבילו חכמים את כוחם של הכללים. שכן איש ההלכה, כמו הפוסק, אינו יכול להקריב את האמת בעבור שום מטרה נשגבה. "איש ההלכה לא רק שלא יקיל, אלא גם לא יחמיר. האמת תובעת את עלבונה מן המחמיר ומן המקיל".¹⁵

אמנם, לא הצלחנו להקיף את דיני הספקות, אך הצגנו כאן את חשיבות הספק ודרכי התמודדותו, ומהמקובץ ניתן לסכם שאיש ההלכה והשופט צריכים להיזהר בהכרעותיהם. המציאות אינה מתירה השארת המקרה תלוי ועומד. ההכרעה אינה פשוטה כלל, שכן לא תמיד השאלה מצויה בין המקרים הקלים. אך תהא קשה ככל שתהא עוצמת הספק, כך גם התרתו תמצא בסופו של דבר לצידו. כפי שהיטיב לתאר הסופר ש"י עגנון את הספק באומרו:¹⁶

בו ברגע שנוולד הספק נולדה התרתו. אלא את הספק הכל רואים, התרתו אין הכל רואים, אלא מי שעינו יפה בטובת חבירו ומרכז כל מחשבתיו עליו ובוהן ובודק מה טוב לו ומה לא טוב לו, ורואה את הרעות שצפונות עצמן בתוך הטובות ואת הטובות שגלומות בתוך הרע, הרי זה עשוי לתקן בעצה טובה.

החכם באדם משמיענו בספר משלי: "מֵאֹר עֵינַיִם יִשְׁמַח לֵב שְׂמוּעָה טוֹבָה תִּדְרֹשׁ עֵצָם" (טו:ל). בדרכו הייחודית עומד בעל המצודת דוד ומבאר על אתר: "הארץ עינים בדבר המסופק ישמח לב כי אין בעולם שמחה כהתרת הספקות".

הדף השבועי מופץ בסיוע קרן הנשיא לתורה ולמדע, ומופיע גם באתר המידע של אוניברסיטת בר-אילן בכתובת:

<http://www1.biu.ac.il/parasha2>

כתובת דוא"ל של הדף: dafshv@mail.biu.ac.il

ניתן לפנות לכתובת זו ולקבל את הדף מדי שבוע בדוא"ל.

הדף השבועי - אוניברסיטת בר אילן

יש לשמור על קדושת העלון

עורך: ד"ר צבי שמעון
עורכת לשון: רחל הכהן שיף

השיח על הספק צריך להיות בשים לב להבחנה שבין 'ספק' ל'ספקנות'. הספק קיים כאשר מערכת העובדות אינה ידועה, אך היא ניתנת להתברר במובן העקרוני. מנגד, הספקנות מתייחסת לטענה שלעולם לא ניתן להגיע לידיעה ודאית.¹⁰

ההלכה היהודית, כמו גם מערכות משפטיות אחרות, מתמודדות עם סוגיית הספק ואי הוודאות באמצעות כללים פורמאליים. כללי ספק אלו מהווים עקרונות וכללי הכרעה, שניתן לפתור באמצעותם את אי הוודאות. כך למשל, הכללים "זיל בתר רובא", "אומדנא", "העמד דבר על חזקתו" או "שודא דדייני".

בהלכה היהודית, לכל תחום כללי ספק ייחודיים לו. כך למשל, אנו מוצאים כללים ועקרונות המתייחסים ל"ספיקא דדינא",¹¹ "ספק ברכות להקל"; "ספק דאורייתא לחומרא"; "ספק דרבנן לקולא"; "ספק טומאה"; "ספק ממון"; "ספק ממזר"; "ספק קידושין"; "ספק ספיקא"; "אין ספק מוציא מידי ודאי", ועוד. דיני הספקות על פרטיהם מצויים אצל האחרונים.¹²

כללי הספק מבקשים לסייע לפוסק להכריע בעניין המונח בפניו. כאמור, אין ההלכה והמשפט יכולים להותיר מחלוקת ללא הכרעה. אמנם מצבי הספק אינם פשוטים, ויש שבנקיטת עקרון משפטי חוטאים למציאות ולאמת העובדתית, שהרי הנחת המוצא השיפוטית היא החתירה אל האמת, והגעה אל תוצאה צודקת. אלא שלעיתים ניתן אמנם להגיע לתוצאה צודקת, אך חוטאים לאמת.

הרב סולובייצ'ק, בבואו לשרטט את איש ההלכה, מתאר אותו כ:

שליט אדיר במלכות הרוח והשכל. אין שום דבר עומד לו לטטן על דרכו. הכל משועבד והכל כפוף ומציית לו. אפילו הקב"ה בעצמו, כביכול, מוסר את הגושפנקא שלו, את חותם הממשלה בענייני התורה, לאדם, וכאילו בורא עולם בעצמו ממלא את הכרעת האדם והוראותיו.¹³

נכון שהדברים מוסבים על איש ההלכה, אך הם תקפים גם ביחס לאיש המשפט, 'השופט'. הכרעותיו, גם אם אינן אמת עובדתית, יש בהן כדי ליצור 'אמת משפטית'. בהמשך הרב סולובייצ'ק מתייחס לכוחה של ההכרעה בבית דין של מטה, שיש בה כדי לחייב גם את בית דין של מעלה:

¹⁰ לדיון נרחב בספק וספקנות ראו: מיכאל בריס האדם יראה לעיניים: ספק וספקנות בתורת המשפט של הרמב"ם, (חיבור לשם קבלת תואר "דוקטור לפילוסופיה" אוניברסיטת בר אילן - הפקולטה למשפטים, 2009), עמ' 59-1.

¹¹ במונח זה שני סוגי ספיקות: ספק בשאלה מה הייתה המציאות, וספק בשאלה מהו הדין החל במקרה זה.

¹² למשל: תקפו כהן לרב שבתי כהן; אורים ותומים לרב יהונתן אייבשיץ; שב שמעתתא ו'קונטרס הספיקות' לרב אריה לייב הלר; שערי ישר, לרב שמעון שקאפ.

¹³ הרב יוסף דב סולובייצ'ק, איש ההלכה, עמ' 72.

¹⁴ שם, עמ' 73.

¹⁵ שם, עמ' 79.

¹⁶ ש"י עגנון, לפנים מן החומה, עמ' 124.